

ملا عبدالعلی بیر جندی دانشمند علوم ریاضی و جغرافیا

یکی از دانشمندان مجهول القدر خراسانی ملا عبدالعلی بیر جندی عالم علوم ریاضی و جغرافیا و نجوم است. آنچه درین مقالت گردآمده اشاراتی است که جای جای در کتب مختلف تاریخی آمده و تا حدی به روشن کردن گوشه‌هایی از حیات وی کومک می‌کند. امید است این مقاله، راهگشای کار دانشمندانی باشد که در علوم ریاضی و نجوم دست‌اندرکار تحقیقاتی هستند و نیز شاید این نوشته مختصر باعث شود که برخی از آثارش در آینده به حلیه طبع آراسته و منتشر شود و اهل تحقیق را بکار آید.

نظام‌الدین عبدالعلی بن محمد بیر جندی از نامیان و دانشمندان علوم ریاضی و هیأت در قرن دهم هجری است که: «به ریاضی قدیم خدمت نموده و بر اغلب کتب ریاضی شرح نوشته است.» (۱) وی از استادان مسلم و معروف علم نجوم و فلکیات است که در نیمه اول قرن دهم هجری قمری می‌زیسته است در علم حدیث، شاگرد خواجه غیاث بوده فنون حکمی را از ملا منصور بن ملامعین کاشانی فرا گرفته و نزد کمال‌الدین حسین تقوی و شیخ الاسلام سیف‌الدین احمد تفتازانی و ملا مسعود شیروانی نیز تلمذ کرده است (۲) ملا عبدالعلی مذهب شیعه داشته و در علوم معقول و منقول متبحر بوده و در زهد و تقوی و ورع زبانزد خاص و عام بوده

است. (۳) امین احمد رازی در «هفت اقلیم» در ذیل تراجم احوال دانشمندان «اقلیم چهارم» از دانشمند مذکور چنین یاد می‌کند: «... و مولانا عبدالعلی بیرجندی جامع معقول و منقول بوده و در نجوم مهارتی داشته که جهت معیشت اولاد خود، هشتاد ساله تقویم استخراج نموده است...» (۴) مؤلف «حبیب السیر» آنجا که سخن «در ذکر طایفه از سادات و علماء و اشراف که بعضی از ایشان با سلاطین آق قوینلو، وزمره در ایام دولت ابد پیوند شاهی اکتساب فضل و کمال نموده‌اند» (۵) در باب زندگی مولانا عبدالعلی بیرجندی چنین نوشته است: «...مولانا عبدالعلی بیرجندی جامع اصناف علوم محسوس و معقولست و حاوی انواع مسائل فروع و اصول در علوم نجوم و حکمیات بی‌مثل و بدل است و در شیوه زهد و تقوی ضرب‌المثل؛ علم حدیث را نزد خواجه غیاث مطالعه نموده و فنون حکمی را در درس مولانا منصور ولد مولانا معین‌الدین کاشی تحصیل فرموده و سایر علوم متداوله را از مولانا کمال‌الدین شیخ حسین القنوی کسب کرده...» مؤلف مزبور به دنبال این مطلب چنین می‌افزاید: «آن جناب بصفت تواضع و پرهیزگاری و حلم و دینداری انصاف دارد و همواره نقش افاده و تألیف بر صحیفه خاطر شریف مینگارد» مرحوم شیخ محمد حسین آیتی ضمن ترجمه احوال این دانشمند ریاضی‌دان و منجم بیرجندی چنین می‌نویسد: «...چنانچه به مراجعه رواشع میرداماد و کتب شیخ بهاء‌الملة والدین محمد‌العاملی معلوم می‌گردد و فاضل مجلسی در مجلد «السماء و العالم» مکرر از آن جناب تعبیر به (محقق بیرجندی) فرماید و حضرت شیخ بهائی علوم ریاضی و حکمت را در بلده فاخره هرات بر او تلمذ کرد و کتب مصنفه او مشهور آفاق و مورد توجه علماء دنیاست و بر حسب آنچه در بعضی مقالات بنظر رسیده حکیم مشار الیه در عصر خود که وسایل کشف وجود نداشته ستاره‌ای را کشف کرده که در نزد علماء آن فن معروف است و از جهت معیشت اولاد خود هشتاد ساله تقویم استخراج فرموده و بودیعت گذاشت...» (۶) مرحوم آیتی به دنبال این مطلب چنین می‌نگارند: «...نویسنده این مقاله گوید که از مصنفات ملا عبدالعلی ایضاً کتابی است در «مسالك و ممالك» و سید میرداماد در - رواشع - از آن مکرر نقل می‌فرماید

ومی گوید: در میانه کتب این فن همانا اعتماد من بر این کتاب است و علامه مجلسی در موضعی از کتاب (السماء، العالم) تصریح کرده است که ملاعبدالعلی استاد شیخ بهائی است و هم واضح است که آن جناب بر مذهب شیعی اثناعشری بوده چنانکه دیباچه شرح زیج و شرح تذکره دلالت دارد و در قبرستان قتلگاه مشهد مقدس رضوی مدفون است» (۷) در مورد اینکه مرحوم آیتی نگاشته‌اند که: ملاعبدالعلی استاد شیخ بهائی است» با تجسسی که راقم این سطور کرده و در تراجم احوال این دو بزرگ مرد (ملاعبدالعلی و شیخ بهائی) مطالعه کرده است این مطلب را در موضع دیگری ندیده‌است. در کتابی که مرحوم سعید نفیسی درباره «زندگی و احوال شیخ بهائی» تدوین کرده‌اند و از اساتید و شاگردان شیخ بهائی به تفصیل نام برده‌اند نامی از ملاعبدالعلی بیرجندی در آن کتاب ذکر نشده است. بنابر مقاله‌ای که در مجله (روزگارنو) صفحه ۲۹ شماره دوم تحت عنوان (اسطرلاب) نگاشته شده است درباره ترجمه احوال ملاعبدالعلی بیرجندی که چندی شیخ الاسلام هرات بوده است بشرح زیر اشارت شده ولی از اینکه شیخ بهائی در نزد وی تلمذ کرده بحثی نشده است:

«...در کتابخانه موزه بریتانیایی يك نسخه مهمی در شرح بیست باب کتاب نصیرالدین طوسی در معرفت اسطرلاب بشماره (۲۲۷۵۲ - add) یافت می‌شود که مؤلف آن نظام الدین عبدالعلی بیرجندی شیخ الاسلام هرات بوده که در سال ۹۱۶ هجری درگذشت - آن عالم فاضل شرح مفصلی در تعریف زیج سلطان الغریک نوشته و مدلل نموده که آن بهترین و صحیح‌ترین زیجی است که به زبان فارسی تألیف گشته است. میگوید از زمان پیشین منجمان ایرانی اسطرلاب را از برای دانستن ارتفاع آفتاب و کواکب و مطالع بروج در خط استوا استعمال میکردند و همچنین بواسطه اسطرلاب عرض و طول هر شهر یا کشوری را و یا عمق چاه آب و یا طول مناره و یا دیوار و عمود کوه را پیدا می‌توان کرد...» (۸) و اما اینکه آقای آیتی می‌نویسند: «و حضرت شیخ بهائی علوم ریاضی و حکمت را در بلده فاخره هرات بر او تلمذ کرده» از جهت دیگر نیز قابل قبول نیست زیرا: شیخ بهائی در سال

۹۵۳ هجری در بعلبک شام متولد شده و در کودکی به همراه پدر به ایران آمده و بطوریکه صاحب روضات الجنات، از قول سیدعزالدین حسین کرکی درباره برخی از مسافرتهاى شیخ نوشته است: «... و در سفر زیارت مشهد رضا علیه السلام با او بودم و این سفری بود که با شاه عباس پیاده به مشهد رفت... پس بهرات رفتیم که پدرش و وی در آنجا شیخ الاسلام بوده‌اند و سپس به مشهد باز گشتیم و از آنجا به اصفهان رفتیم» و این سفر گویا در ماه محرم سال ۱۰۰۸ هجری بوده زیرا در صدر یکی از غزلهای فارسی خود در کشکول نوشته است: «در ماه محرم سال ۱۰۰۸ در اثنای بازگشت از سفر مشهد رضوی» (۹) و اگر ملا عبدالعلی بیرجندی در سال ۹۱۶ هجری یا به تقریب در نیمه اول قرن دهم فوت کرده باشد بهر حال این امر ناممکن است.

و اما اینکه مؤلف بهارستان نگاشته‌اند: «آن جناب بر مذهب شیعی اثناعشری بوده» و این مطلب را با افزودن «و هم واضح است که... آن جناب بر مذهب شیعی اثناعشری بوده» مؤکد نموده‌اند خالی از اشکال و تردیدی نیست زیرا اولاً در کتاب «ریحانة الادب» جلد اول صفحه ۱۸۹ از ملا عبدالعلی هیوی بدین ترتیب یاد شده است: «مولی عبدالعلی نظام الدین بن محمد بن حسین حنفی فاضل ریاضی معروف» آنگاه تألیفات آن بزرگمرد را بترتیب ذکر کرده است که در همین مقال بدان اشارت خواهد رفت - ثانیاً در فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة بیرجندی بدانشگاه طهران که به اهتمام آقای علینقی منزوی تدوین گردیده است در صفحه ۹۱۵ جلد سوم (بخش دوم) در ذیل نام کتاب (شرح زیج جدید سلطانی) نام فاضل بیرجندی بدین صورت مذکور است: «نظام الدین ملا عبدالعلی ابن محمد بن حسین بیرجندی حنفی ریاضی دان» در یکی دو مورد دیگر نیز که درین فهرس نامی از فاضل بیرجندی آمده است عنوان «حنفی» به نامش افزوده گردیده، بهر حال این نکات یاد شده درخور تأمل است و شاید تحقیقات و مدارک دیگری به روشنگری این دو مطلب کمک کند.

اساتید ملا عبدالعلی

ملا عبدالعلی، علم حدیث را نزد خواجه حافظ غیاث آموخته است. در علوم و فنون حکمی نزد مولانا منصور ولد مولانا معین الدین کاشی تحصیل کرده است. در علوم متداوله زمان، شاگرد کمال الدین شیخ حسین القنوی بوده است و این کمال الدین شیخ حسین همان مرد مقتدری است که: در «حبیب السیر» در ذیل (ذکر بعضی از اعظام سادات و مشایخ و علماء قرن نهم و دهم هجری) درباره وی چنین آمده است: «مولانا کمال الدین شیخ حسین: اشتهار آن افتخار علماء عظیم المقدار به کمال علم و دانش در اقطار و امصار به مرتبه ای است که احتیاج بشرح و بیان ندارد و اعتبار آن استظهار فضل بلاغت دثار در زمان سلطان سعید بمشابه ای بود که قلم و زبان تبیین آنرا کمابنفی محال می‌شمارد و در آن ایام خجسته آغاز فرخنده انجام منصب احتساب و منع و زجر اصحاب فسق و فجور من حیث الإستقلال تعلق به آن جناب داشت و در مشیت آن امر بروجهی آثار اقتدار ظاهر ساخته بود که هیچکس از اعیان روزگار خیال ارتکاب شرب شراب را در حواشی ضمیرش نمی‌گذاشت و سلطان سعید در سایر امور شرعیه پیوسته با مولانا کمال الدین شیخ حسین مشورت می‌نمود و اکثر احوال از سخن و صوابدید آن قدوه اهل کمال تجاوز نمی‌فرمود و مقرر کرده بود که مادام که بروات به ثبت آن جناب نرسد هیچکس از بازاریان فلسی بکسی ندهد و این قاعده تا آخر حیات سلطان سعید استمرار یافت - ایضاً مولانا شیخ حسین در زمان دولت ابوالغازی سلطان حسین میرزا چندگاه محتسب بوده میرزا کیچک جهت تلمذ بدرس آن جناب می‌شتافت اما بدستور پیشتر اختیار و اعتبار نداشت در شهر سنه ثمان و ثمانین و ثمانمانه رایت عزیمت بصوب عالم آخرت برافراشت.» (۱۰)

و نیز علامه بیرجندی در خدمت مولانا کمال الدین مسعود شروانی نیز که از علماء عصر بود شرط تلمذ بجای آورده است.

شیخ الإسلام مولانا سیف الدین احمد التفتازانی نیز حق تعالیم بر مولانا عبدالعلی بیرجندی داشته است. علامه دهخدا در ذیل ترجمه احوال (احمد تفتازانی)

چنین نگاشته است: «سیف‌الدین احمد تفتازانی چنانکه از تضعیف کتاب حبیب السیر برمی‌آید از بزرگان دین و شیخ‌الإسلام اواخر مائه نهم و اوائل مائه دهم هجری بوده است و نام او پیوسته در کتاب مزبور با مولانا ذکر می‌شود و بالقبِ سیف‌الملة والدین نیز آمده است و تا سال ۹۱۶ هجری از وی نام برده بویژه ، نظام‌الدین عبدالعلی بیرجندی منجم و جغرافیادان و دانشمند این زمان در برخی از علوم نزد وی تلمذ کرده است مقام این مرد بدان جایگاه بوده است که سلاطین و امرا با او مشورت می‌کردند و برای نصیحت شاهزادگان انتخاب می‌کردند و او را درهرات مدرسه‌ای بوده است که مجلس مشورت درباب واقعه محمدخان‌شیبانی در آنجا منعقد شده و عقد ازدواج شاهزادگان بدست این بزرگ‌مرد بسته‌میشده است (۱۱) .

در «حبیب‌السیر» درذیل ترجمه حال مولانا نظام‌الدین عبدالعلی اشاره‌ای بدین مطلب شده که مؤید نکته مذکور می‌باشد: «... در خدمت شیخ‌الاسلامی مولانا سیف‌الدین احمد التفتازانی و مولانا مسعود شروانی نیز تلمذ کرده است.» (۱۲) .

آثار ملا عبدالعلی بیرجندی :

تألیفات و آثاری چند به ملا عبدالعلی بیرجندی منسوب است که اکثر آنها در علم نجوم و هیأت و ریاضی نگاشته شده است .

آثاری که در تراجم احوال و کتب رجال مذکور می‌باشد بشرح زیر است :

۱- حاشیه بر شرح الملخص در هیئت چفمینی. این کتاب بدین صورت آغاز می‌شود: (الحمد لله رب المشارق والمغرب) این کتاب در کتب‌خانه علی‌پاشا در اسلامبول موجود بوده شرح مزبور را موسی بن محمود معروف به قاضی زاده رومی برای الغییک میرزا بسال ۸۱۵ نوشته است (۱۳) در جلد سوم بخش دوم فهرست کتب اهدائی آقای مشکوه در صفحه ۸۸۱ درذیل کتاب (حاشیه شرح ملخص) که به زبان عربی است چنین آمده است: «دانشمند مولی عبدالعلی بیرجندی متوفی ۹۳۴ بر گزارش قاضی زاده رومی بر ملخص هیأت محمود چفمینی خوارزمی م/۷۴۵ هجری این حاشیه را نگاشته است . در کتاب «رجال‌القاین» چنین آمده

است: «له شروح علی تحریرالمجسطی وشمسیه الحساب والزیج الجدید وشرح الجفمینی، طبع علی هوامشه تذکره الخواجه نصیرالدین، فرغ عن تصنیفه فی سنة ثلاث عشر بعد تسعمائة» (۱۴).

۲- شرح آداب المناظرة العضدية بهزبان عربی درذیل کتب منطق صفحه ۳۸۲ جلد چهارم فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی از مؤلفات نظام الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی ثبت شده است. کتاب شرح بررساله آداب البحث عضدی است ماده تاریخ ختم تألیف آن جماعه (حل آداب عضدی) است (۹۳۰ هـ) این کتاب بدین صورت آغاز می شود: «نحمدک یا مجیب دعوی السائلین بلا مانع و مناقض» انجام آن (مانعاقب الیالی والایام) است. تاریخ تحریر آن ۲۷ جمادی الثانی ۹۳۲ هـ کاتب شارح را به جماعه (سلمه الله) دعا کرده و این جمله می رساند که نسخه مزبور در زمان حیات شارح نوشته شده است. (نسخه خطی این کتاب هم اکنون در کتابخانه آستان قدس موجود است خط نسخ - ۲۷ سطری) حاجی خلیفه نام این کتاب را در کشف الظنون ذکر کرده است.

۳- شرح بیست باب - کتاب (بیست باب) در معرفت اسطرلاب رساله ای است به فارسی درباره اسطرلاب و طریق عمل بدان از خواجه نصیرالدین طوسی یکی از شروحو که برین رساله نگاشته شده شرح نظام الدین ملا عبدالعلی بن محمد بیرجندی است که مهمترین شروح این رساله میباشد و به این عبارت شروع می شود: «فاتحه خطاب دره باب و خاتمه مقال دره حال سپاس و ستایش حکیمی را سزا است که درجات ارتفاع و عزت کبریایش به علاقه اسطرلاب عقول و مقیاس حواس روشن نگردد» تاریخ تألیف این شرح سال ۸۸۹ هـ و تاریخ تحریر نسخه کتابخانه مجلس ۹۶۸ هـ است و نسخه دیگری از آن در کتابخانه مرحوم شیخ الاسلام زنجانی موجود میباشد (۱۵).

۴- بیست باب در معرفه تقویم که ملامظفر آنرا شرح کرده است محمد قاسم ابن مظفر منجم گنابادی که از منجمان و ریاضی دانان معروف محسوب می شود معاصر شاه عباس اول بوده و در تحصیل علوم ریاضی زحمات بی اندازه کشیده و

مؤلفات چندی بیادگار گذاشته است که یکی از آنها شرح بیست باب ملا عبدالعلی بیرجندی است که معروف به «بیست باب ملامظفر» شده است (۱۶) در (الذریعه) تألیف آقا شیخ آقابزرگ طهرانی در ذیل (بیست باب) نگاشته شده است. «که این کتاب چنین آغاز می شود: «اعتصمت بفضلك یا کریم، اما بعد این مختصر بیست در معرفت تقویم تام مشتمل بر بیست باب فرغ منه ۸۸۳» سپس اضافه شده است که این رساله مکرر در ایران طبع شده است. ملامظفر جنابذی در ابتدای شرح خود بر بیست باب چنین می نویسد: «... بنده خاکسار بيمقدار المحتاج الی رحمة الله الابدی مظفر منجم جنابذی باقلت بضاعت وعدم استطاعت از کتب و رسائل اکابر و افاضل این فن محظوظ و بهره مند میبود تا در خلال احوال بمطالعه رساله بیست باب نام در معرفت تقویم تام که مرقوم بقلم افضل المتأخرین و اکمل المتبحرین قدوة افاضل العلماء صفوة امثال الازکیاء مولانا نظام الدین عبدالعلی بیرجندی گردیده بود مشرف گشت و چون از غایت اختصار و نهایت اقتصار عذر فواید و درر فراید آن در کسوت رمز و ایما در نظر ارباب معنی جلوه ظهور، بخاطر فائز خطور می کرد که بجهت تفصیل مجملات و تبیین معضلات ابواب آن شرحی به زبان فارسی تنظیم و ترتیب نماید که منتهی و مبتدی از فواید مضامین آن مستفید گردند تا آنکه در این اوان، با وجود تراکم علایق و طلاطم عوایق و تسلط هموم و استیلای غموم بتأیید الهی، بسعی این عزیزمت، مقترن شده مقاصد این کتاب بر وجه مسطور و طریق مرقوم سرانجام یافت...» محمد قاسم بن مظفر منجم گنابادی که معاصر شاه عباس اول بوده شرح بر بیست باب ملا عبدالعلی بیرجندی را «به القاب همایونی موشح می سازد» و این شرح را - چنانکه خود در مقدمه آورده است در سال (۱۰۰۵ هـ) که ماده تاریخ آن (استکمل الکتاب) است صورت ختام بخشیده است.

۵- شرح تذکره خواجه نصیر در هیات - عبدالعلی بیرجندی درین رساله تحقیق کافی فرموده و اعتراض ابوالمحمّد را بر استاد ابوریحان دفع کرده است (۱۷) آقای همائی سپس در حاشیه صفحه (نج) - کتاب التفهیم - می نویسد:

«نگارنده چون بعبارت بیرجندی بر خورد شعفی زائد الوصف پیداکرد و بر مهارت این مرد در کار خویش و احاطه بکتب و نوشته‌های اهل فن آفرین گفت.»
در فهرست کتابخانه بریتیش میوزیوم معروف بفهرست (ریو) درذیل (شرح بیست باب) چنین نگاشته شده است: «واو (ملا عبدالعلی بیرجندی) شرحهائی درباره تذکره نصیرالدین طوسی، تحریر مجسطی نوشته است».

آقای مدرس رضوی در کتاب (احوال و آثار خواجه نصیر) در صفحه ۲۲۹ درباره (تذکره نصیریه) و شروع آن چنین نگاشته اند:

«تذکره نصیریه - درهیات - کتاب مختصری است بعربی جامع مسائل این فن با ایراد بعضی ادله و مشتمل بر چهار باب. این کتاب را خواجه در مراغه بدرخواست عزالدین زنجانی بتاريخ ۶۵۹ هـ تألیف کرده و از کتب مهمه این فن است. برین کتاب شروع و حواشی بسیار است» سپس چنین می نویسد: «یکی از شروع تذکره نصیریه شرح ملا عبدالعلی بن محمد بن الحسین بیرجندی است (متوفی ۹۲۴ هـ) که چنین آغاز شده است می باشد: «الحمد لله الذی خلق السموات والارض و جعل الظلمات والنور» تاریخ تألیف این شرح سال ۹۱۳ هـ است. نسخه آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود، و نسخه دیگری که بسال ۹۹۷ هـ نوشته شده از کتب مرحوم تنکابنی در کتابخانه مجلس شورای ملی است» (۱۸) در کتاب (ریحانة الادب) جلد اول صفحه ۱۸۹ درذیل شرح احوال فاضل بیرجندی از آثار وی نام برده شده و از آن جمله است: (شرح تذکره خواجه نصیر طوسی درهیات) و نیز در صفحه ۹۰۹ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوه بیرجندی به اهتمام آقای منزوی درباره شرح مزبور چنین نگاشته شده است: «خواجه طوسی پس از تحریر مجسطی تذکره خویش را بمانند گزارش آن در مراغه بسال ۶۵۷ هجری نگاشته است^۱ درین کتابخانه چهار گزارش دیگر بر تذکره موجود است که سومین شرح آن: از نظام

۱- آقای مدرس رضوی در کتاب احوال و آثار خواجه سال تألیف تذکره نصیریه را (۶۵۹) هجری

الدین ملا عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی (م/۹۳۴) است که گزارشی است آمیخته بامتن وبا براهین هندسی و حسابی، با خرده‌گیری از گزارندگان دیگر و در ماه ربیع یکم سال ۷۱۳ هـ آنرا بپایان رسانید (۱۹) (قطعا سال ۷۱۳ که در فهرست مزبور صفحه ۹۰۹ آمده بدلیل آنچه در پایان این شرح ملا عبدالعلی نگاشته است نادرست میباشد و ۹۱۳ درست است زیرا فاضل بیرجندی در ختام شرح چنین نگاشته است: «قد اتفق جفاف القلم من تألیفه فی شهر ربیع الاول من السنة الثالثة عشر المنیفة علی التسعمائه من الهجرة وانا المتوسل الی الله عبدالعلی بن محمد بن حسین اصلح الله عما شأنه آمین رب العالمین» .

۶- شرح (درالنظیم) - درالنظیم فی خواص قرآن العظیم را ترجمه‌ها و شرحهائی بسیار است و از جمله ترجمه احمد بن حاج محمد سکاکی طبسی است. وی در سرآغاز کتاب چنین گوید: «آنرا بسال ۹۲۶ با امر برخی از بزرگان ترجمه نمودم و چند مقدمه بر آن افزودم در پایان کتاب از شرحی که ملا عبدالعلی بیرجندی بسال ۹۲۱ بر (درالنظیم) نگاشته است یاد کرده (۲۰) .

۶- عجایب البلدان - در فهرست کتابخانه اهدائی آقای مشکوه در جلد دوم صفحه ۶۵۱ در ذیل کتاب (مجمع الفرایب) که در کتابخانه مزبور موجود است مؤلف مجمع الفرائب، در اثر خود از کسان و کتابهای چندی یاد کرده است من جمله از عجایب البلدان عبد علی بیرجندی ولی نشانی از این کتاب در جای دیگر بدست نیامده است .

۷- شرح زیج الغیبک - در کتاب التفهیم بیرونی (حاشیه ص ۹) آقای همائی شرح زیج را از ملا عبدالعلی بیرجندی دانسته و بدان اشارت کرده‌اند. در حاشیه صفحه (تب) آقای همائی بشرح زیج الغیبک تألیف فاضل بیرجندی مجدداً اشاره کرده‌اند در گاهنامه سال ۱۳۰۷ شمسی آقای سیدجلال تهرانی در ذیل شرح حال بیرجندی چنین نوشته‌اند: «... در آخر کتاب زیج الغیبک می‌نویسد که در سال ۹۷۹ هجری (۱۵۷۱ میلادی) این کتاب را تألیف نمودم» آن عالم فاضل در شرح مفصلی در تعریف زیج سلطان الغیبک نوشته و مدلل نموده که آن بهترین و

صحیح ترین زیجی است بفارسی^۱.

۸- کتاب (ابعاد و اجرام) که بشماره ۷ کتب ریاضی خطی در کتابخانه آستان

قدس درج است.

تاریخ تحریر آن ۹۶۱ هجری و دارای ۹۱ برگ و واقف آن شیخ بهائی

رحمة الله علیه میباشد.

در پشت جلد کتاب چنین نگاشته شده است: «من تألیفات استادنا المحقق

مولانا عبدالعلی البیرجندی».

کتاب مزبور بدین صورت آغاز می گردد: «بسم الله الرحمن الرحيم و بتوفیقك

نعتصم یا کریم الحمد لله الذی زین السماء الدنيا بزینة الكواكب و نور وجه الفبراء

بأشعتها الثواقب و الصلوة و السلام علی محمد الذی اشرقت بنور هدايته المشارق

والمقارب و آله الأخیار و الائمة الاطهار المتزهین عن المطاعن و المعایب. اما بعد بر

ضمیر منیر ارباب فطنت و خاطر مستنیر اصحاب خیرت واضح و لایح است که

معرفة هیئات اجسام سفلی و اوضاع اجرام علوی از اشرف مطالب و اعلی مآرب

است چه غایت آن معرفة قدرة صانع قدر و حکمت بی علة خالق خیر است و از

جملة اقسام این علم شریف مشتمل بر نکات لطیف معرفة مقادیر اجرام و ابعاد

و عجایب اقالیم و بلاد را درین مطلوب عظیم الشأن و مقصود جلیل البرهان دخلی

بیشتر و فصلی تمام است و چون حکماء ذوی بصیره و علمای علم هیئات از تعرض

بمباحث سطوح افلاک تفاعل نموده اند و در مساحه سطح ارض، و سطوح اقالیم،

تساهل فرموده اند ملهم غیب در خاطر فاتر و ضمیر از ذکا قاصر ایفا نمود که

درین ایام خجسته فرجام مختصری مشتمل بر مساحت سطوح اجسام و مقادیر

ابعاد و اجرام و تحقیق مبادی اقالیم و نهایات آن و تبیین مواضع و اعجوبات

هریک از آن در قید تقریر و سلك تحریر مرتبط و منخرط ساخت بر وجهی که قریب

۱- مجله روزگار نو جلد ۲ شماره ۲ ص ۲۹ (اسطراب) فهرست کتب اهدائی آقای مشکوه، ص ۹۱۵ در

ذیل کتاب (شرح زیج جدید سلطانی) درین مأخذ، تاریخ انعام آنرا (۹۲۹) = ۱۵۲۳ میلادی نگاشته اند - کتاب

شرح زیج جدید سلطانی بشماره ۹۵۴ در کتابخانه اهدائی آقای مشکوه بیرجندی ثبت شده است.

و بعید از آن مستفید می‌تواند شد و بعد از تتمیم آن بر نهج مسطور و ترقیم آن بر سنن منظور آن را موشح ساخت به اسم میمون و لقب همایون عالیجناب معالی نساب دستور اعظم سنت انتظام امور بنی آدم، ناظم مراسم العدل والانصاف، و هادم قواعد الجور والاعتساف، رافع اعلام الشریعة الفراء، ربه بتربیة جماهیر العلماء ومشاهیر الفضلاء، منبع الجود والالطاف، ومجمع الخیر والاعطاف، صاحب الطبع السلیم والدين المستقیم، هوالذی تفتخر المناصب بذاته و تحترق قلوب الحساد من شهود صفاته، المستمد بصنوف عنایات الملك الاله، عباب الملة والدين حبیب الله لازالت شمس عزته مصونة عن الكسوف واقمار دولته محفوظة عن الخسوف. تابمیامن اسم بزرگواران عالی مقدار این صیت نسخه بدیع آثار در اطراف واقطار انتشار یابد. هر چند این بضاعت مزجاة لایق ومناسب آن ذات عديم المثل رفیع الدرجات نیست لیکن رجاء واثق است و وثوق صادق که بلطف و کرم بی انتها وبحکم «ان الهدایا علی قدر مهدیها» مقبول و ماحوظ باشد و از وصمت رد مصون و محفوظ بماند. وما بناء این رساله بر مقدمه و دومقاله وخاتمه وضع کردیم ومن الله التوفیق وبیده ازمنة التحقيق.

مقدمه در بیان اشیائی که مقاصد بر آن موقوف است: و سپس از سطح مستوی و تعریف آن شروع می‌شود. مقاله اول در مساحت سطح ارض و تعیین اقالیم و آنچه بدان متعلق است.

تقسیم ربع مسکون به اقالیم سبعة.

مقاله دوم در معرفة مساحت افلاك وكواكب.

خاتمه در ملحقات در علم فروع دین این چند مسئله که تحقیق آن کمابن بقی موقوف بعلم هیئت است مناسب نمود الحاق آن به این رساله که غرض اصلی از آن، معرفت اعلی مطالب اصول دین است.

اول: معرفت وقت اول نماز پیشین.

دوم: معرفت سمت قبله در بلدة هراة.

سیم: معرفت زمان نصف اللیل در بلدة هراة.

چهارم: معرفت وقت دعاء .

در پایان کتاب جدولی مربوط به تعیین برج موضع آفتاب و درجات آمده است. کتاب مزبور بدین طریق پایان می‌یابد .

«ولله الحمد والمنة في البداية و النهاية و أسأله العصمة عن الضلالة و الغواية بحرمة محمد و آله الناسجين على منواله عليه و عليهم التحية و السلام، ما تعاقب الليالي و الايام. تاريخ تأليفه بالسنين الهجرية «تم في رجب بعون الله» تاريخ تأليفه بالسنين اليزدجردية «الفته انا العبد عبد العلی» تمت تسويده يوم الثلاثاء ثامن عشر شهر ربيع الثاني من شهور سنة احدى و ستين و تسعمائة هجرية. تم» همانطور که قبلاً اشارت رفت تسويد اين کتاب در روز سه شنبه هيچدهم ماه ربيع الثاني سال ۹۶۱ هجری پایان یافته است و سال تأليف آن ۹۳۰ ه است .

۹- تحرير مجسطی - ريو در فهرست كتب موزة بریتانیا تحرير مجسطی را از جمله آثار ملا عبد العلی بیرجندی ذکر کرده است . در تاريخ حبيب السير ص ۶۱۵ ضمن ترجمه حال فاضل بیرجندی تحرير مجسطی در شمار آثار وی مذکور است. و نیز در کتاب (رجال القاین) (ص ۱۰-۱۱) .

۱۰- البلاد (به نقل ريحانة الادب جلد اول ص ۱۸۹) .

۱۱- التحفة الحاتمية در اسطرلاب (بنقل ريحانة الادب همان موضع قبل) .

۱۲- تذكرة الاحباب (بنقل مأخذ قبلی در همان مورد) .

تاريخ وفات :

بنابر آنچه نگاشته شد تاريخ فوت عالم جليل ریاضی را به اختلاف (۹۱۶، ۹۲۴، ۹۳۴ ه) نقل کرده اند، در حالی که تاريخ تأليف برخی از کتابهایش از جمله (الابعاد و الاجرام) بعد از سالهای ۹۱۶ ه و حتی ۹۲۴ ه انجام پذیرفته است بنا بر این علی الظاهر سال ۹۳۴ ه درست تر می‌نماید، خدا داناست .

۱- در کتاب (ريحانة الادب) جلد اول ص ۱۸۹ از جمله تألیفات ملا عبد العلی بیرجندی از (ابعاد و الاجرام)

یاد شده و سال تأليف آن را ۹۳۰ هجری دانسته است.

منابع و مأخذ:

- ۱- گاهنامه سال ۱۳۰۷ شمسی تألیف آقای سیدجلال طهرانی ص ۱۲۹ .
- ۲- فهرست کتابخانه آستان قدس ج ۴ ص ۳۸۲ .
- ۳- بهارستان آقای آیتی صفحات ۲۱۸-۲۱۹ .
- ۴- هفت اقلیم ، احمد امین رازی ص ۳۲۶ .
- ۵- حبیب السیر ص ۶۱۵ .
- ۶ و ۷- بهارستان ، آیتی ص ۲۱۸ .
- ۸- مجله روزگار نو، ج ۲ شماره ۲ اسطرلاب .
- ۹- کلیات شیخ بهاء الدین محمد العالمی مشهور به شیخ بهائی ، جواهری، ص ۱۲ .
- ۱۰- حبیب السیر ص ۱۰۸ .
- ۱۱- لفت‌نامه ، علامه دهخدا ، ص ۱۴۱۲ .
- ۱۲- حبیب السیر ص ۳۹۳ .
- ۱۳- دائرة المعارف الاسلامیة .
- ۱۴- رجال القاین تألیف شیخ محمدباقر آیتی بیرجندی ص ۱۰ (انتشارات دانشگاه طهران) .
- ۱۵- احوال و آثار خواجه نصیر تألیف آقای مدرس رضوی ص ۲۳۹ .
- ۱۶- گاهنامه، سال ۱۳۰۷ ش سیدجلال طهرانی . نیز، رک: فهرست کتب خطی کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد ص ۷۱ .
- ۱۷- التفهیم، ابوریحان بیرونی چاپ آقای همائی حاشیه صفحه (نب) .
- ۱۸- احوال و آثار خواجه نصیر، آقای مدرس رضوی ص ۲۲۹ .
- ۱۹- فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوه به اهتمام آقای منزوی ص ۳۷ .
- ۲۰- همان کتاب ، همان صفحه .
- ۲۱- کشکول شیخ بهائی .